

KAPGAN KAGAN (692-716)

Yrd. Doç. Dr. AHMET TAŞAĞIL

692 yılında Gök-Türk devleti tahtına oturan Kapgan Kagan, II. Gök-Türk devletinin kurucusu Kutlug (ilteriş)'un ölümünden sonra hükümdar olmuştur. Üzerine devraldığı hızla büyümekte olan devleti ağabeyi gibi, onun bıraktığı yerden başlayarak, her yönden geliştirmeye devam etmiştir.

552 yılında kurulan I. Gök-Türk devleti 582'de Doğu ve Batı olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. 630 yılında her iki devlet de Çin hakimiyetine girdi. Yaklaşık elli yıl Çin nüfuzunda yaşadktan sonra Kutlug ve yardımcısı Tonyukuk liderliğinde başlayan istiklâl hareketi, kısa bir süre içerisinde başarıya ulaştı (682). Kutlug, kagan olarak tahtta kaldığı on yıl zarfında yeni tesis edilen devleti güçlendirmeye, Çin esaretindeki Türk boylarını kurtarmaya, dağılık Türk boylarını bir araya getirmeye çalıştı. Zaferlerle dolu olan kaganlığı 692'de ölümüyle son buldu. Kendi oğullarının yaş küçük olduğu için yerine Çin kaynaklarında adından korkuyla bahsedilecek olan kardeşi Kapgan geçti.

Kapgan'ın hükümdarlığı iki yüzyıl süren Gök-Türk devleti tarihi içinde 24 yıl gibi uzun sayılabilecek bir kaganlık süresini teşkil etmektedir. Faaliyetlerinin ölümünden 18-20 yıl sonra dikilecek Orhun Yazıtlar'ın gayet açık şekilde anlatılmış olması, onun döneminin şöhretini Türk tarihi açısından daha da artmıştır. Bu devre ait bütün tarihî kaynaklara bakıldığında ortaya çıkan gerçek şudur: Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan bütün Türk topluluklarının hepsini hemen hemen idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kagandır. Bu da incelemeye çalıştığımız Kapgan devrinde Gök-Türk devletinin önemini göstermektedir.

Fatih anlamına gelen "Kapgan" onun unvanıdır¹. Ayrıca Tonyukuk'a ait yazıtlarda Böğü olarak da zikredilmiştir². Çin kaynaklarında ise Moch'o (Beğ-çor) olarak zikredilmiştir.

¹ Kapgan kelimesinin anlamı ve tarihi gelişimi için bkz. D. Sinor, "Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1954, s. 174-184; G. Clauson. "A note on Qapgan", *Journal of Royal Asiatic Society*, 1956, s. 73-77; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 28-29.

² Donuk, aynı eser, s. 72.

İslâm öncesi Türk tarihi için çok önemli Türkçe kaynak olması sebebiyle, Orhun Yazıtları ile uğraşan bir çok Türkolog kitabelerde önemli yer tutan Kapgan Kagan devri olaylarını incelemişlerdir³.

Diğer taraftan bu devirle ilgili bazı Çin kaynakları Almancaya⁴, yine iki önemli eser Türkçeye tercüme edilmiştir⁵. Ayrıca Kapgan Kagan devrinde Gök-Türk-Çin münasebetleri, elçilik raporları ve Kapgan'ın biyografisine dayanılarak, tarafımızdan incelemeye çalışılmıştır⁶. Burada Kapgan Kagan devrini anlatan bütün tarihî kaynaklara başvurarak, 24 yıl (692-716) süresince Gök Türk devletinin durumunu incelenmeyi kendimize gaye edindikten sonra, Orhun Yazıtları'na bağlı araştırmaların çok fazla olduğunu göz önüne alarak, yoğunluğumuzu Çin kaynaklarına kaydirdik. Fakat, Orhun Yazıtları ile onlardan faydalanmış araştırmacıların eserleriyle mukayese etmeyi de ihmal etmedik. Zaten olaylarda geçen Çince isimlerinin tam Türkçeleri'nin yazıtlarda bulunması araştırmacıları bunlara göz atmaya mecbur etmektedir.

Kapgan hakkında en çok ve tefferruatlı bilgi veren kaynaklar Çin yıllıkları "CTS 194A" ve HTS 215A'da⁷ kayıtlı bulunan kendi biyografileridir. Bu arada Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli elçilerin raporlarından oluşan elçi biyografileri de epey aydınlatıcı malumat ihtiva etmektedir. İmparatorlar bölümü (Pen-chi)'nde ise kısa da olsa kronolojik bilgi vardır. TFYK ve TCTC⁸'de ise CTS ile HTS'de olmayan bazı olaylardan da bahsedilmektedir.

³ Bu konuda bkz. İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, s. 108-116; aynı mlf., "Ölümünün 1250. Yıl Dönümünde Bilge Kagan", *Bellelen*, 196, 1985; A.V. Gabain, "Kök-Türklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, II, 5, 1944; R. Giraud, *L'Empire de Turc Celestes*, Paris, 1960; S.G. Klyastorny, "Sur le Colonies Sogdiennes de la Haut Asie", *Ural Altaische Jahrbücher*, XXXII/1-2, 1961, s. 95-97.

⁴ Liu-Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (Tu-kiuo)*, I, II, Wiesbaden 1958.

⁵ Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, Taipei 1968.

⁶ A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devrinde Gök-Türk - Çin Münasebetleri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 65, 1990, s. 303-321.

⁷ 941-945 yılları arasında yazılan ve Eski T'ang Kitabı mânâsına gelen Chiou T'ang Shu'yu milletler arası literatürde olduğu gibi kısaca CTS şeklinde gösterdik; 1045-1060 yılında yazılan ve Yeni T'ang Kitabı mânâsına gelen Hsin T'ang Shu'yu da kısaca HTS olarak gösterdik.

⁸ *Ts'e-fu-yüan-kuei*: Kısaca TFYK olarak gösterdiğimiz bu eser, 1005-1013 yılları arasında meydana getirilmiş ansiklopedik bir eserdir. *Tsu-chih-t'ung-chien*: Kısaca TCTC olarak gösterdiğimiz bu eser 1084 yılında yazılmış kronolojik bir tarih kitabıdır.

Bu sebepten dolayı yıllıklardaki Kapgan'ın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli devlet adamlarının biyografilerini, sonra imparatorlar bölümlerindeki bilgileri ve TCTC ile TFYK'daki ilgili bahisleri ele alıp, Orhun Yazıtları ile mukayese ederek incelemeye çalıştık.

Gök-Türk devletinin yeniden tam istiklâlini kazanması 682 yılında gerçekleşirken, devleti kuran Kutlug en yakın yardımcısı Tonyukuk ile birlikte aradan geçen on yıl içerisinde devleti kuvvetli bir hale getirmişlerdi. Bununla birlikte kaganlığın her yönüyle gelişip, Orta Asya'yı tamamen hakimiyeti altına alması, zamanının dünyası içinde en kuvvetlilerinden biri haline gelmesi, onun ölümünden sonra yerine geçecek olan Kapgan döneminde olacaktır.

692 yılında Kutlug'un ölümüyle boşalan Gök-Türk kaganlık tahtına Kapgan geçti. Onun Çin yıllıklarında mevcut biyografilerinde kaganlığı zorla ele geçirdiği kaydedilmiştir⁹. Orhun yazıtlarına göre ise durum farklıdır¹⁰. Yaşı küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine töreye uygun olarak tahta geçtiği bildirilmektedir. Ayrıca diğer Çin kaynağı TCTC'de Kapgan'ın zorla değil, sadece kendisini kagan ilan ettiği bildirilmiştir¹¹. Gök-Türk tarihi boyunca bir kaç defa hükümdar ölünce yerine mutlaka oğlunun değil, siyasi iktidar gücüne sahip olanın başka bir ifade ile kut'a malikin kagan olduğu görülmektedir. Yaşları küçük olan Bilge ve Kül Tegin'in yerine Kapgan'ın kagan olması son derece tabii karşılanmalıdır.

Kapgan Kagan tahta oturduktan sonra, yukarıda belirttiğimiz gibi devleti her yönden geliştirme politikası izlemeye başladı. 693 yılının 12. ayında Çin'in Ling eyaletine saldırıp, yağmalar yaptı. Kendisine karşı koymaya çalışan Çinli general Li To-tsu'yu yendi. Bu arada eline geçirdiği Çinli asker ve memurların çoğunu öldürdü¹². Gök-Türk ülkesinin doğu

⁹ CTS 194A, (s. 5168): "Kapgan (Mo'ch'ö), Kutlug (Ku-tu-lu)'nun kardeşidir. Kutlug öldüğü zaman, onun oğlu henüz çok genç olduğu için Kapgan, zorla onun tahtını gasb etti ve kendini kagan olarak ilân etti"; HTS 215A, s. 6045: "Kapgan kendini kagan ilân etti. Gök-Türk tahtını zorla ele geçirip senelerce tahta kaldı...."

¹⁰ Kül Tegin Yazıtı (haz. M. Ergin), *Orhun Abideleri*, İstanbul 1980, s. 22: "O töre üzerine amcam kagan oturdu. Amcam kagan oturarak Türk milletini tanzim etti, besledi. Fakiri zengin kıldı, azı çok kıldı (doğu 17. satır)".

¹¹ TCTC 205: 199b; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s. 145. Ancak TCTC' 'de tarih hatalı olarak 694 yılı şeklinde kaydedilmiştir.

¹² Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 94'de vardır. Kapgan'ın biyografisinin bulunduğu CTS 194A ve HTS 215A'da ise olayın daha fazla tafsilatı kayıtlıdır.

bölümünde bu olaylar cereyan ederken, batı tarafında Tibetli'ler ile müttefik olarak Çin'e saldıran Gök-Türk A-shih-na-suei-tsu, Çin kumandanı Wang Hsiao-chie tarafından 694 yılının 2. ayında mağlup edildi. Diğer taraftan Suei-ye şehri kumandanı Han Ssu-chung, on bin kişilik ordusuyla Çin'e akın yapan Ni-shu Erkin'i yendi¹³.

Kapgan idaresindeki Gök-Türk kuvvetlerinin Ling eyaletinin ele geçip yağma etmeleri üzerine, Çin'deki T'ang hanedanının İmparatoriçesi Wu, aslen Pai-ma manastırı rahibi olan Hsie Huai-i'yi 18 generalin üzerine başkumandan tayin ederek, Gök-Türklere karşı savaşmalarını emretti. Bu generalin tayin olduğu bölge konusunda Çin kaynaklarında ihtilâf vardır. Ling eyaletinin Shuo-fang yakınında olması sebebiyle HTS 215A (s.6045)'deki açıklamayı daha doğru buluyoruz¹⁴. Diğer kaynaklarda verilen isimleri ise, bölgenin değişik garnizon adları şeklinde izah etmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. 694 yılının 2. ayında vuku bulan bu tayinden sonra, aynı yılın üçüncü ayında harekete geçen Hsie Huai-i, çıktığı seferde Gök-Türk süvarilerinin sadece bir kısmıyla karşılaştı. Her halde savaşmaya cesaret edememiş olmalıdır ki; esas kuvvetlere rastlayamadığı bahanesiyle geri döndü¹⁵. Öte taraftan HTS 215A'daki Kapgan'ın biyografisinden Çinliler'in, bu sırada Gök-Türkler'e karşı çok uzun bir savunma hattı meydana getirdikleri anlaşılmaktadır¹⁶.

Bu harekattan bir netice alamayan T'ang hanedanının imparatoriçesi, aynı yıl Wang Hsiao-chie'yi "Shuo-fang bölgesi hareket ordusu baş kumandanı" tayin etti. Bu kumandanın görevi Gök-Türkler'e karşı savunma hazırlıkları yaptırmaktı¹⁷. Böylece az önce bahsettiğimiz Çinli general Hsie Huai-i'nin çekingenliği nedeniyle, yerine bu general tayin ediliyordu.

695 yılında meydana gelen bir diğer olay da, Kapgan'ın Çin'e elçi göndererek, dostluk münasebetleri tesis etmek istemesidir. Bu olay Gök-

¹³ Bu olayla ilgili bilgi yıllıklarda mevcut değildir; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 146.

¹⁴ Bkz. Chang-Chi-yün, *Historical Atlas of China*, Taipei, 1980, s. 45-46; Shuo-fang bugünkü Suei-yüan eyaletindedir.

¹⁵ HTS 4, s. 94; CTS 194A, s. 5168 ve HTS 215A, s. 6045.

¹⁶ 215A, s. 6045: "...İmparatoriçe Wu, Hsie Huai-i'yi Shuo-fang bölgesi hareket ordusu büyük komutanı tayin ederken, Nei-shih unvanlı Li Chao-tê, hareket ordusunun sivil idarecisi (ch'ang-shih) tayin edildi. Sarayın kuş işleri ile ilgili memuru Su Wei-tao savaş bakanı oldu. Shuo-fang bölgesi komutanı Ch'i Pi-ming, Yen-men bölgesi komutanı Li To-tsu, Feng-an bölgesi komutanı Ch'en Ling-yin, Han-hai (Gobi çölü) bölgesi komutanı T'ien Yang-ming ve 18 generale kumanda ederek savunma hattı yaptı. Çin ordusu yabancıların süvarileri ile karşılaştı. Esas kuvvetleri göremeyince geri döndüler..."

¹⁷ HTS 215A, s. 6045; 4, s. 94. Bu hadise hakkında CTS'de her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Türk-Çin münasebetlerine yepyeni bir boyut kazandıracaktır. Kesin tarihini sadece TCTC 205: 2000b'den öğrenebildiğimiz. Gök-Türk kaganının, bu ani barış teklifinden memnun olan Çin İmparatoriçesi, bunu ifade edebilmek için ona “Sol Muhafızları Büyük Generalliği” ve “ülkeye dönen dük” gibi bazı Çin unvanlarını takdim etti. Ayrıca 5 bin top ipek sundu¹⁸.

Bu tarihten sonra hadiseler Kapgan'ın, Çin'deki T'ang hanedanı karşısında durumunu daha da kuvvetlendirecek şekilde gelişti. Çin'in kuzey-doğusundaki Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, tâbî oldukları T'ang hanedanına karşı isyan ettiler. 696 yılında (5. ay) aslen Ch'i-tanların reisi olup, Çin adına Sung-mo bölgesinde askerî valilik yapan Li Chin-chung ile Kui-ch'eng bölgesi askerî valiliği yapan torunu Wan-lao, Ying ilçesine saldırdılar. Askerî barakaları yakıp, yıktılar. Vali Chao Wen-kui'i öldürdüler¹⁹. Bu isyanı bastırmakta güçlük çeken Çin ordusu, en nihayet aciz kalınca vaziyeti çok yakından takip eden Kapgan devreye girdi. Çin için fedâkârlık yaparak, Ch'i-tan'ları sindireceğini, ancak karşılığında bazı istekleri olduğunu imparatoriçeye bildirdi.

Onun, Çin'den istedikleri gerçekten bir hükümdarın gütmesi gereken devlet politikası açısından çok mühimdir. Gök-Türk devletinin bağımsızlığının olmadığı, devletin Çin hakimiyeti altına düşmüş olduğu devrede (630-680) Çin'e göç etmiş olan kendi milletine mensup Türk boylarını geri almak istiyordu²⁰. Sıkışık durumda olan Çin İmparatoriçesi, sol ihtişamlı muhafız alayları generali Yen Chih-wei'i Kapgan Kagan'a göndererek, onu “iyi reform yapan kagan” unvanını verip, isteklerini kabul ettiğini bildirdi²¹. Gök-Türk kaganının isteğinin Çinliler tarafından kabul edilmesi, Çin'in ne kadar zor durumda olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda Orta Asya'da Kapgan Kagan'ın prestijinin artmasına sebep oluyordu.

¹⁸ Chang Jen-t'ang, bu hadiseyi farklı şekilde tercüme ederek, Gök-Türklerin Çin'e teslim olduklarını söylemektedir(bkz. s. 155); Ancak, teslim olma manasına gelen kelimenin bir başka anlamı da “müttefik olma”dır. Öte taraftan Çin'e devamlı akınlar yapıp, ordularını mağlup eden Kapgan Kagan'ın birden bire teslim olması için hiç bir sebep bulunmamaktadır.

Bu olay hakkında sadece CTS 194A'da düzenli bilgi vardır. HTS'de ise karışık ve eksik kaydedilmiştir.

¹⁹ HTS 4, s. 96 : ...696 yılının beşinci ayında, Ch'i-tan'ların reisi olup, Sung-mo askerî valisi Li Chin-chung ve Kui-ch'eng valisi torunu Wan-lao, Ying eyaletine saldırıp, vali Chao Wen-kui'i öldürdüler...”

²⁰ CTS, gös. yer; HTS'de bu konuda her hangi bir mâlûmata rastlanmamıştı.

²¹ CTS; gös. yer; HTS; gös. yer. Fakat CTS ve HTS'deki imparatorluk bölümlerinde bu hadiselerden bahsedilmektedir.

696 yılı eylülünde Liang eyaletine saldıran Gök-Türklerden bir grup, önce buranın askerî valisi Hsü Ch'in-ming'i esir aldılar. Bu vali ordusunu teftiş ettiği sırada şehrin (kale) yakınına aniden pusu kuran Gök-Türkler tarafından yakalanmıştı²².

Bu arada Kapgan Kagan, Çin ile anlaşıp, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Çin kaynaklarında bulamadığımız bu bilgiyi sadece Tonyukuk'un yazıtında bulabilmekteyiz²³. Kapgan ve Tonyukuk idaresindeki Gök-Türk ordusu "kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazan atları yedeğe alarak; yolsuz vadilerden Kögmen dağına aşp, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı". Han'ı öldürülen Kırgız ülkesi teslim alındı²⁴. Sıra üçlü ittifakın son halkası On-ok (Sarı-Türğiş)lara gelmişti. Fakat, tam bu sırada Kapgan'ın hatununun ölümü, onun geri dönmesine yol açtı²⁵. Çünkü hatunu için yas törenine katılması gerekiyordu.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Ch'i-tan isyanının bastırılmasından ve Çin'deki Türk boylarının geri dönmesinden sonra, Kapgan Kagan'ın şöhreti ve gücü daha da artmıştı. Bu arada İmparatoriçe Wu, kagana özel "İleriş Büyük Ch'an-yü ve Millî Davasında Başarılı Kagan" unvanlarını takdim ettiğini bildirmek için elçi gönderdi²⁶. Bu unvanın verildiği haberi daha Kapgan'a bildirilmeden ve elçilik heyeti Kapgan'ın yanına ulaşmadan, 697 senesinin ilk aylarında Kapgan, Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldırdı²⁷.

Bu mevkileri muhafaza etmekle görevli Çin sınır generallerinin hepsi yenildi. Ahali yağmalanmış, birçoğu öldürülmüş, üstelik P'ing ordusu kumandan yardımcısı An Tao-mai mağlup olmuştu²⁸.

T'ang hanedanının imparatoriçesi, tahtı ele geçirişinden sonra devletin önemli mevkilerine kendi ailesi efradını getirmeye çalışıyor, asıl imparatorluk ailesi olan Li'leri uzaklaştırmak için çaba sarf ediyordu. Bunda da

²² Yıllıklarda bilgi olmayan bu hadiseyi *TCTC* 205; 2000b'de bulabiliyoruz; ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang, s. 147.

²³ *Tonyukuk* I, dogu 3, 4, 5, satırlar; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 110.

²⁴ *Tonyukuk* I, kuzey, 2-5 (Ergin), s. 56-57; Kafesoğlu, gös. yer.

²⁵ *Tonyukuk* I, kuzey 7.

²⁶ Gönderilen elçi Yen Chih-wei'dir. Ancak onun her iki yıllıktaki biyografileri bu olaydan bahsetmiyor, sadece bu dönemin meşhur diğer elçisi T'ien Kui-tao'nun *CTS* 185A ve *HTS* 197'de bulunan biyografilerinde adı ve gönderilişi zikredilmektedir; bkz. Taşağıl, s. 310, 317, 318.

²⁷ *CTS* 194A ve *HTS* 215A, göst. yer.

²⁸ *HTS* 4, s. 97 ve 215A, s. 6095; Bu konuda *CTS*'de bilgi bulunmamaktadır.

epey başarılı olmuştu ki; gerçek hanedandan sadece iki çocuk kalmıştı. Bu durum Kapgan Kagan tarafından dikkatle takip edildiğinden kısa zamanda Gök-Türkler ile Çin arasında büyük mücadelelere yol açacaktı. Tabii ki Kapgan kendi ülkesi ve milleti menfaatine bir şeyler kazanmayı tasarlıyordu.

Bu fırsatı değerlendirmek için Türk hükümdarı 698 yılında (5. ay) Çin'e elçi göndererek, kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yolu ile akrabalık kurmayı müttefik olmayı teklif etti. Kapgan evlilik teklifinin yanında çok önemli isteklerde de bulunmuştu. Onun asıl arzusu Gök-Türk devletinin fetret devrine girmesinden sonra Çin'e eline geçen ve onlar tarafından valilik haline getirilen (Ch'an-yü-tou-hu-fu) toprakları tekrar devletine bağlamaktı. Üstelik Gök-Türk devletinin sınırları içinde 150 yıldan fazla yaşayan Soğdular²⁹ da geri istiyordu. Diğer taraftan Feng, Sheng, Hsia, Shuo, Ling ve Tai gibi altı eyalette yaşayan Türk boylarını da talep ediyordu. Hattâ ekin tarlaları için 100 bin ölçek³⁰ darı, 3 bin takım tarım aleti ve bir kaç onbin chin demir de istemişti³¹.

Kapgan Kagan'ın Çin'den istekleri ve Çinlilerin, buna karşı aldıkları tavır, Çinli elçi T'ien Kui-tao'nun biyografisinde bulabilmekteyiz. Yen Chih-wei'in biyografisinde de epey mâlûmat vardır; ancak T'ien Kui-tao'nun raporları daha zengin ve önemlidir. Kapgan'ın istekleri Çin sarayında uzun uzun müzakere edildi. Neticede İmparatoriçe Wu ve baş vezir Li Ch'iao söz konusu isteklerin yerine getirilmesinin Çin açısından mümkün olamayacağına karar verdiler. Bunu Kagan'a bildirmek için "Harem Ziyaretleri Müdürü" unvanlı T'ien Kui-tao elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderildi. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen kagan çok kızarak, elçiye ağır hakaretlerde bulundu. Arkasından öldürtmek için tutukladı. Fakat, bu sırada Gök-Türk devlet adamlarından Tonyukuk (A-shih-tê Yuan-Chen)³² elçiyi öldürmenin Gök-Türk-Çin münasebetleri açısından iyi olmayacağını söyleyerek, onu bu fikrinden vazgeçirdi. Hadisenin bu şekilde neticelenmesinden telaşa kapılan Çinli devlet adamları Yao Shou ve

²⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Pulleyblank, "Sogdian colonies inner Mongolia; *T'oung-Pao*, 1952, XLI, s. 317-356.; Klyastorny, s. 96-97.

³⁰ Darı miktarı kaynaklarda farklı bildirilmiştir: *CTS* 40 binden fazla shih (bir shih: 41 kg.); *HYS* 100 bin hu (bir hu 21,5 ölçek).

³¹ *CTS* ve *HYS*'deki imparatorlar bölümü bu hadiselerden bahsetmiyor. Bu konu için ayr. bkz. Ö. İzgi, "Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Ticareti", *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 9, 1978, s. 101.

³² Tonyukuk ile A-shih -tê-yüan-chen'in aynı kişi olduğu konusunda bkz. M. Mori, "A. shih't yüan-chen ve Tonyukuk, *İslâm Tetkikleri Dergisi*, V, 1-4, 1973, s. 87-93.

Yang Tsai-ssu evliliğin yerine getirilmesini, tohumluk darı, demir ve tarım aletlerinin gönderilmesini imparatoriçeye tavsiye ettiler³³.

Kapgan'ın istediği Gök-Türk ve Soğd'lu aileler kuzeye geri gönderildi. Öte yandan tarım aletleri, demir ve tohumluk darı da yollanması üzerine Çin elçisi T'ien Kui-tao geri dönmek üzere serbest bırakıldı. Sadece bu elçinin biyografisinde olan bir kayda göre dönüşü sırasında ona merasim yapılmıştı³⁴. Kapgan'ın kızıyla evlenecek kişi olarak da İmparatoriçenin ailesinden biri Wu Yen-hsiou seçildi. Daha önce Gök-Türk ülkesine giden, tecrübeli Yen Chih-wei de bu prense yardım etmek için vazifelendirildi. Bu vazifeye tayin edilmesinden dolayı Yen Chih-wei'e "Ayınler Bakan Yardımcılığı" rütbesi tevcih edilmişti (698 yılı 7. ay)³⁵. Bu heyete askeri vazifeli olarak P'ei Huai-ku da ilâve edildi³⁶.

Kapgan'ın kızını gelin almak için yola çıkan Çinli heyet, Karakum (Hei-sha)'da bulunan güney Gök-Türk merkezine vardı. Çinli heyet Kapgan'ın huzuruna çıktığında, kagan onlara "Benim kızımın Göğün oğlu Li sülâlesinden birisi ile evleneceği şüpheli, şimdi sen buraya Wu ailesinden birisi ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li ailesiyle müttefikiz, şimdi duyuyorum ki; Göğün oğlunun (esas Çin imparatorunun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var. Ben şimdi askerlerimle üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim" dedi³⁷.

Sonra prens Wu Yen-hsiou ve yanında gelmiş olanları tutukladı. Refakat gayesi ile gelmiş olan ayınler bakan yardımcısı Yen Chih-wei'i "Çin Kagan'ı" ilân etti.

Daha sonra ilân ettiği Çin kaganıyla beraber, maiyyetine yüz bin kişi alan Kapgan, Çin kaynaklarının tâbiri ile aniden Çin'e saldırdı (698 yılı 7. ay). İlk önce hücum ettiği yerler Ching-nan, P'ing-ti ve Ch'ing vs. ordularının mevzilenmiş olduğu bölgelerdi. Bu arada Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tsê yanındaki beş bin askerle Gök-Türkler'e tes-

³³ Bu olaylar hakkında imparator bölümleri hariç konuyla ilgili diğer Çince kaynaklarda bilgi vardır.

³⁴ *CTS* 185A ve *HTS* 197.

³⁵ Bu olayın en iyi teferruatı *CTS* 77 ve *HTS* 100'de bulunan Yen Chih-wei'in biyografilerinde mevcuttur.

³⁶ *HTS* 197-10a (P'ei Huai-ku'nun biyografisi) "...Yen Chih-wei, Gök-Türklerle elçiliğe gittiği zaman Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti..." Sadece bu vesikada zikredilmiştir. Diğer kaynaklarda bu şahıstan bahis yoktur.

³⁷ *CTS* 194A, s. 5169; *HTS* 215A, s. 6046.

lim olmak zorunda kalmıştı³⁸. Bunu takiben Kapgan, Kuei ve Tan eyaletlerini de yağma etti³⁹.

Bu Gök-Türk hücumlarına karşı, Çin İmparatoriçesi yeni önlemler almak zorunda kaldı; imparatorluk ailesi işlerine bakan memur Wu Chung-kuei, "T'ien-ping orta ordusu kumandanı", sağ ihtişamlı muhafız alayları generali Sha-t'o Chug-i'yi T'ien-ping batı ön ordusu kumandanı, You eyaleti askerî valisi Chang Jen-t'ang'ı, Tien-ping doğu ordusu kumandanı olarak tayin edip, 300 bin askerle Gök-Türk ordusuyla savaşmak için yola çıkardı. Sağ muhafızları büyük generali Yen Ching-jung, T'ien-ping batı ordusunu 150 bin kişi ile takviye etmekle görevlendirilmişti. Fakat yine de, neticede 100 bin kişilik Gök-Türk ordusuna, 450 bin kişi ile karşı karşı koymaya çalışan Çin ordusu başarılı olamadı. Çünkü Kapgan, ordusuyla beraber tekrar Heng-yo bölgesinden girip, Wei eyaletine saldırdı. Feihu ilçesini yerle bir ettikten sonra Ting eyaletine girdi. Bu eyaletin valisi Sun Yen-kao'yu öldürdü. Evleri barakaları yakıp, yıktılar. Köyler bomboş kalmıştı.

İlerleyen Gök-Türk ordusu karşısında hiç bir şey yapamayan imparatoriçe Wu, Kapgan'ı yok etmek için başka yollara baş vurmaya başladı. Bundan dolayı Kapgan'ı öldürene prens unvanı vereceğini ilân edip, onun unvanını başı kesik çor (chan-ch'o) olarak değiştirdiğini fermanla açıkladı. Bilindiği gibi daha önce Kapgan, Çinliler tarafından Mo-ch'o (beğ çor) diye anılıyordu. Hücumlarına bütün hızıyla devam eden Kapgan, Chao eyaletini kuşatarak, baskı altına aldı. Buranın vali yardımcısı T'ang Po-jo kalenin etrafını çevirerek müdafaa etmeye çalıştı ise de yine de Gök-Türkler kalenin içine girerek vali yardımcısı Kao Jui'i öldürdüler. T'ang Po-jo, Gök-Türlere teslim olmak zorunda kaldı⁴⁰. Arkasından Hsiang eyaletine giren Kapgan, burayı da yağma etti.

Çin içlerine doğru Gök-Türk akınları bütün şiddetiyle devam ederken, artık imparatoriçeyi T'ang hükümdarı olarak tanımayan Kapgan, Yen Chih-wei ile beraber Gök-Türk ülkesine gelmiş olan Çinli memurlara

³⁸ Bu olayın kesin tarihi sadece imparatorlar bölümlerinde kaydedilmiştir. Bkz. *CTS* 6, s.127; *CTS* 194A, s. 5169: "...Ching-nan ordusu idarecisi Yü-ling muhafızları generali Mu-jung Hsüan-tsê beş bin askerle teslim oldu..."; *HTS* 215A, s. 5046". Ching-nan ordusu kumandanı Mu-jung Hsüan-tse beş bin askerle teslim oldu...".

³⁹ *CTS* bu konuda yağma ettiğini, *HTS* kuşattığını kaydetmektedir. *CTS* gös. yer: "Aniden Kuei ve T'an eyaletlerini yağma etti..." *HTS* gös. yer: "...Kuei ve T'an şehirlerini kuşattı."

⁴⁰ Chang Jen-t'ang, bu olayın *CTS* ve *HTS*'de olmadığını söylüyor isede (bk. s. 188), aslında kaydedilmiştir. bkz. *CTS* 194A, s. 5169 ve *HTS* 215A, s. 6046.

rütbelerine göre üçüncü ve beşinci derecelere ait Çin unvanları ile bu derecelerdeki Çinli memurların giydiği elbiseleri verip, Çin'e geri gönderdi. Gayesi, Çin'e hakim olduğunu göstermekti. Ancak, İmparatoriçe bu elbiselere el koyup, memuriyet derecelerini de geçerli saymadı. Bu arada Kapgan, Çin imparatoriçesine bir mektup göndererek, şu sebepleri ileri sürdü ve ayıpladı: Tohumluk olarak gönderilen darlar aslında pişmişti; hediye olarak verilen altının ve gümüşün ayarı çok düşük idi; yukarıda da söylediğimiz gibi Çinli elçilere verilen elbiselere el konulmuştu; nihayet kıza bir hanedan prensi ile değil de İmparatoriçenin ailesinden biri ile evlendirilmeye kalkışılmıştı. İşte, bu sebeplerden dolayı yeniden Çin'e saldıracağını ve Ho-peı bölgesini ele geçireceğini ilân etti. Bu arada Yen Chih-wei'in Gök-Türk ülkesine gelişi sırasında ona askerleriyle refakat etmiş olan Çinli general P'ei Huai-ku'ya vezirlik teklif etti ise de kabul ettiremedi. Bunun üzerine onu hapse attırarak öldürmeye karar verdi. Fakat, bu general sonra gizlice kaçarak, Çin'e geri döndü⁴¹.

Gittikçe artan Gök-Türk baskı ve akınları neticesinde şaşkına dönen İmparatoriçe Wu, daha evvel pasif vazifeye tayin ettiği T'ang hanedanına mensup şehzade Chung Tsung'u merkeze çağırarak, ona aktif bir vazife tevcih etti. Bu vazife Sarı nehrin kuzeyinin başkumandanlığı idi. Bir bakıma Kapgan Kagan, bu vesile ile T'ang hanedanlığının yok olmasını önlemiş oluyordu. Daha sonra iş başına tekrar geçecek olan T'ang şehzadeleri yaklaşık iki yüzyıl daha imparatorluğu yöneteceklerdi.

Her yönüyle çok hızlı gelişen Gök-Türk akınlarını, bu veliaht da durduramadı⁴². Çin'de gelişen bu olayı çok yakından takip eden Kapgan, daha bu yeni Çin ordusu hareket etmeden Chao ve Ting eyaletlerinin her tarafını yağma edip kadın-erkek 80-90 bin kişiyi ele geçirdi. Sonra Wuhui-tao denilen askerî bölgeyi de geçerek, geri döndü. Çin yıllıkları bu olayı anlatırken Kapgan'ın "neticede başarılı olamadığını ifade etmektedir". Fakat, yukarıda da açıkça görüldüğü gibi asıl hedefine ulaşan Kap-

⁴¹ P'ei Huai-ku'nun biyografisi *HTS* 197-10a: "Yen Chih-wei, Gök-Türlere elçiliğe gittiği zaman, Huai-ku, ona askerleriyle refakat etti. Kapgan, Yen Chih-wei'i Çin kaganı ilân ettiği zaman, Huai-ku'yu da idaresi altına almak istedi. Fakat, Huai-ku, onun önünde eğilmek istemedi. Bunun üzerine tam öldürülecek iken, Huai-ku durumu şöyle izah etti: "Fedakârlığımdan dolayı öldürmek istiyorsanız, öldürün". Neticede Kagan öldürmekten vazgeçerek hapse attırdı. Ölümü beklerken hastalandı. Dağların vadilerin arasından kaçarak Ping eyaletine vardı:..". Chang Jen-t'ang, kaçış olayının *CTS* ve *HTS*'de bulunmadığını söylüyor ise de (bkz. s. 193) yukarıdaki metinde görüldüğü gibi olay kaydedilmiştir.

⁴² *CTS* 194A, s. 5169 : "İmparatoriçe Lu-lu prensini veliaht ilân etti ve Sarı nehrin kuzeyine harekât ordusu başkumandanı tayin etti. Ordu başarılı olamadı...."

gan, hemen hemen bütün kuzey Çin'i istilâ etmişti. Üstelik Çinli generaler Sha-t'o Chung-i ve takviye orduları kumandanı Li To-su, Gök-Türklere karşı savaşmak üzere görevlendirildilerse de gerekli cesarete sahip olmadıklarından Kapgan'ın karşısına çıkmaktan çekinmişlerdi⁴³.

Sadece Ti Jen-chieh, bu sırada geri dönmekte olan Gök-Türk ordularını 100 bin askerle takibe çıkmış, yine kaynakların ifadesine göre hiç bir netice elde edemeden geri dönmüştü.

Yukarıda görüldüğü gibi T'ang hanedanlığına ardı ardına büyük darbeler indiren Kapgan, kuvvetini ve şöhretini çok fazla artırmıştı. HTS, Kapgan'ın gücünü tarif ederken, artık I. Gök Türk devletinin ki kadar olduğunu bildirmektedir⁴⁴. Devletin toprakları doğudan batıya 10 bin li (5670 km) emrindeki askerin mevcudu 400 bin idi⁴⁵. Bu arada Gök-Türklere sığınmış olan Yen Chih-wei, Kapgan Kagan'ın serbest bırakılmasıyla Çin'e geri döndü⁴⁶. Fakat ihaneti sebebiyle kendisini affetmeyen İmparatoriçe, onu ve bütün ailesini öldürerek cezalandırdı (698 yılı 10. ay)⁴⁷.

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Gök-Türk ülkesi içinde bazı idarî değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İleriş Kutlug liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Gök-Türk devleti, kısa zaman içerisinde bir cihan devletine dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan, kardeşi Tú-hsi-fu'yu Sol kanat (doğu) şadı, ağabeyi Kutlug'un oğlu Bilge (Mo-chü)'yi de Sağ kanat şadı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kagan" unvanıyla vazifelendirdi (Diğer adı Böğü, Çince Fu-chü).

⁴³ HTS 215A, s. 6046: "...Daha hareket etmeden Kapgan, bunu duydu ve Chao ile Ting eyaletlerine saldırıp, 80-90 bin kişiyi ele geçirdi, hepsini öldürdü. Ahalinin hayvan sürülerini, altın ipekli kumaşlarını, kızlarını, oğullarını, hepsini alıp gittiler. Bütün generaler arzu etmelerine rağmen savaşmaya cesaret edemediler. Sadece Ti Jen-chieh askerleriyle takip etti. Fakat başarılı olmadı..."

⁴⁴ HTS 215A, s. 6046: "Çin'e karşı kazandığı zaferlerden büyük gurur duyuyor ve daha fazla ihtiraslar besliyordu. Chieh-li ve diğerlerinin zamanındaki gibi kuvvetlenmişti. Topraklarının genişliği 10 bin li idi. Bütün yabancı kavimler onun emirlerini dinliyordu".

⁴⁵ Askerlerin sayısı sadece TCTC 206: 2009a'da bulunuyor; ayrıca bkz. Chang Jen-T'ang, s. 150.

⁴⁶ Chang Jen-t'ang, bu olayın CTS ve HTS'de olmadığını söylüyorsa da (bkz. s. 188), CTS 6, s. 128 ve HTS 4, s. 99 Yen Chih-wei'in dönüşünden bahsediyor.

⁴⁷ CTS 77-5a; HTS 100-8a.

Böylece kendisi kaganlar kaganı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kagan, aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi 10 kabile (On-Ok)lerin reisi de olmuştu. Öte taraftan bir başka Çincesi T'o-hsi (geniş batı) olan unvana da sahip idi(699 yılı).

Gök-Türk devletinin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, batıda isyan eden Türgişler'e karşı da seferlere girildi. Küçük Kagan (İnel, Böğü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Gök-Türk ordusu Altay dağlarını aştı, Cungarya (Yarış ovası)'ya vardıkdan sonra Bolçu (Urungu gölünün güney-batısı kıyısında)'da Türgişler'i ağır bir bozguna uğrattı⁴⁸. Bolçu zaferi neticesinde Türgişler'in bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Issık göl, Çu ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar⁴⁹. Daha sonra Gök-Türk akınları Maverâünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs ırmağı civarlarına ulaştı⁵⁰.

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kagan ülkesine geri döndü⁵¹. Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk)⁵², Ling-wu bölgesi harekât ordusu kumandanı ve An-pei bölgesi büyük genel valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-Ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Fakat, başarılı olamayan bu generaler geri dönünce, akınlarını tamamlamış olan Gök-Türk ordusu kendi topraklarına ulaştı(701 yılı).

Bu sıralarda Gök-Türklerin batı akınları da devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan daki şehir krallıkları, buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti⁵³. Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Gök-Türklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maverâünnehir'in Kızilkum çölüne daldı. İnel Kagan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ko'nun idaresin-

⁴⁸ Kül Tegin, doğu st. 18-19; Bilge doğu st.16; Tonyukuk I, batı st. 3.

⁴⁹ Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge, doğu st. 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, *Documents Sur les Tuo-kioue Occidentaux*, Paris 1941, s. 283 vd.

⁵⁰ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 111.

⁵¹ *CTS* 194A, s. 5170; *HTS* 4, s.101; 215A, s. 6047.

⁵² Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

⁵³ Kafesoğlu, gös. yer.

deki Soğd halkını ele geçirdi⁵⁴. Ek-tag'ı da geçen Gök-Türk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı(701 yılı)⁵⁵.

702 yılının ilkbaharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önlemler daha almaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya yine cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Gök-Türk ordusu buralarda da yağmalar yaptı⁵⁶.

703 yılına gelindiğinde Gök-Türk kaganı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabii ki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı⁵⁷. Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kagan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan, teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, İmparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini ilettili. Su-yü-t'ing (İmparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk)'de Gök-Türk elçisinin şerefine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkânı üç sıra halinde bu eğlencede hazır bulundular. Gök-Türk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Gök-Türk devletinin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Gök-Türk elçisine birçok hediyeler sunu-

⁵⁴ Chavannes, *aynı eser*, s. 67.

⁵⁵ R. Giraud, *L'Empire de Turc Celetes*, harita 4.

⁵⁶ *HTS* 215A, s. 6047: "...Ertesi yıl, Yen ve Hsia'ya hücum edip 100 bin at ve koyun yağma etti. Shih-ling'e saldırdı. Arkasından Ping eyaletini muhasara etti. Yung eyaleti valisi Hsie Chi-ch'ang, Shantung'a özel elçi olarak gidip, büyük elçi görevini üzerine aldı. Ts'ang, Yin, Yu, İ, Heng, Ting, Kuei, T'an ve P'ing gibi dokuz eyaletin ordularını idare ederek boynuz gibi oldular, ayrıca Hsiang Wang, An-pei bölgesi harekât ordusu baş komutanı oldu ve bütün orduların teftiş etti. Ordular ilerleyemediler. Gök-Türkler tekrar Tai ve Hsin'e saldırdılar. Eskiden olduğu gibi ahaliyi öldürüp yağma yaptılar...".

⁵⁷ W. Eberhard (*Çin Tarihi*, s. 209) imparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda, böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca dans sonra tahta geçecek olan İmparator Chung Tsung bu anlaşmayı red edecektir (Bkz. *CTS* 194 As. 5170; *HTS* 215A, s. 6047).

larak, geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 698'de sahte prens olarak Karakum'daki Gök-Türk merkezine gelen Wu Yenhsiou'yu serbest bıraktı⁵⁸.

Bu arada Gök-Türk devletine karşı isyan eden Basmil'ler tekrar, haki-miyet altına alındı⁵⁹. Çin'i yaklaşık yirmi yıldan beri idare eden imparatoriçe Wu, tahtı Chung Tsung'a terketti (705). Bu suretle Gök-Türk-Çin münasebetlerinde yeni bir devir açıldı. Çünkü tahta yeni geçen Çin imparatoru farklı tutum içindeydi. Bunun üzerine tekrar hücumla geçen Kapgan, Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı (706 2. ay)⁶⁰. Bu sırada Ling-wu bölgesi ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, Gök-Türk ordusuna karşı koymaya çalıştı ise de Çin generallerinin hepsi yenilip, geri çekildiler. Bu savaşlar sırasında ölen insanların sayıları hakkında Çin yıllıkları CTS ile HTS farklı bilgiler vermektedir. Bu sıralarda Çin'de büyük bir kuraklık oldu. CTS 194A, 6 binden fazla insanın öldüğünü kaydederken, HTS 215A, bu rakamı bir kaç on bine çıkarmaktadır⁶¹. Aynı ay içerisinde başka bir koldan Yüan ve Hui gibi eyaletlere giren Gök-Türk kuvvetleri Lung-you bölgesini yağma ettiler. 10 binden fazla at, 10 binden fazla koyun ele geçiren Kapgan, geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türk saldırılarına karşı bir şey yapamayan Çinli general Sha-t'o Chung-i görevinden alındı.

Gök-Türklerin saldırılarından iyice yılan Çin'in yeni imparatoru, daha önce kabul edilmiş evlilik teklifini reddetti. Üstelik Kapgan'ın öldüren prens ve büyük generallik rütbelerinden birini tevcih edeceğini ilân etti. İmparatorun bu sırada aldığı karşı tedbirlerden biri de CTS'de belirtilip, HTS'de belirtilmeyen "imparatorun bütün Çinli memurlara Gök-Türkleri

⁵⁸ Yıllıklarda zikredilmeyen bu hadise sadece *TCTC* 207:2022'de bulunmaktadır.

⁵⁹ Bilge, doğu st. 25; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 113.

⁶⁰ *CTS* 7, s. 143, Gök-Türklerin saldırı tarihini aynı yılın 12. ayı olarak belirtirken, Çin ordusunun kaybını da 30 bin olarak bildirmektedir.

⁶¹ *CTS* 194A, s. 5170 :..."Chung Tsung tahta geçti. Kapgan, tekrar Ling eyaletinin Wu-sha kasabasına saldırdı. Ling-wu ordusu başkumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla karşı karşıya gelip, uzun süre savaştı. Subaylar yenilip geri döndüler. 6 binden fazla kişi öldü. Arkasından Yüan ve Hui gibi eyaletlere saldırdı, Lung-you'yu yağma edip, 10 binden fazla koyun ele geçirip gittiler. Sha-to Chung-i görevinden alındı".

HTS 215A, s. 6945: "...Chung Tsung tahta geçtiğinde, Kapgan, Wu-sha kasabasına saldırdı. Neticede Ling-wu ordusu baş kumandanı Sha-t'o Chung-i, onunla savaştı, kazanamadı, birkaç on bin insan öldü. Arkasından Gök-Türkler, Yüan ve Hui gibi eyaletlere girip çok miktarda at ve koyun ele geçirdiler".

yıkıp ele geçirmek için plânlar yapmalarını emretmesidir⁶². Bu emir bundan sonra gelişen Gök-Türk tarihi içinde çok önemli rol oynayacaktır. Çünkü birbiri ardına plânlar hazırlayan Çinli devlet adamları; Gök-Türklerin güneye akın yollarını kesmek için üç tane shou-chiang-ch'eng (teslim alma kaleleri) kurulmasını, General Sha-t'o Chung-i'nin korkak olduğu için görevden alınmasını, diğer kumandanlara mükâfat verilmesini, sınır boylarındaki valilerin çok dikkatli seçilmesini, askerlerin çoğaltılıp, gerekli levâzımataın yığılmasını imparatora tavsiye ederek, Gök-Türklerle karşı sefer yapılmasını, ancak, daha önce Gök-Türk ülkesi içinde müsait durumun yaratılmasını, öte taraftan kazanılacak süre içerisinde onlara karşı savaşıcak ordunun eğitimi fırsatının elde edilebileceğini, diğer taraftan çok geniş çapta bir sefer açılabilmesinin mümkün olacağını bildirdiler.

Evlilik teklifinin reddedilmesine çok kızan Kapgan, Gök-Türk devleti içerisinde yakaladığı resmî memur Ts'ang Ssu-yen'i öldürttü. Bu şahıs her ne kadar Liu Mau-tsai tarafından elçi olarak gösterilmekte ise de⁶³ yıllıklar bu hadiseyi anlatırken genelde kullanılan elçi kelimesinden farklı olarak, seyahat eden resmî görevli kişi anlamına gelen kelimelerle yazmışlardır⁶⁴. Bu da bizi ister istemez bu kişinin casus olduğu konusunda bazı düşüncelere sevk etmektedir. Bahis konusu tarihten sonra (705) Gök-Türk ülkesinde sık sık isyanların çıkmış olması, az önce söylediğimiz gibi CTS'de uzun uzun anlatılan bir raporun imparatora sunulması, adı geçen şahsın casus olduğu konusundaki tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

707 yılının 5. ayında "Sınır Muhafızları Generali" rütbeli Chang Jentan, Shuo-fang bölgesi başkumandanı oldu. Kendisine kuzey sınırlarının savunması vazifesi verilmişti⁶⁵. Ertesi yıl Çinliler, Sarı nehrin kuzeyinde daha evvel yabancıların gelip, Çin ile münasebet tesis ettiği veya teslim olduğu üç kale-şehrin inşasına, eski olanların da tamirine başladılar. Gök-Türk hücumlarının gelmesi muhtemel yollara yığınaklar yapıp barikatlar kuruldu. Çinliler, bu şekilde Kapgan'ın güneye saldırı yollarını tıkamay

⁶² Lu Pu adlı vezirin hazırladığı rapor CTS 194A, s. 5170-5171, 5172'de kayıtlıdır. Bu vezir, Çin tarihinin ilk devirlerinden itibaren misâller vererek, alınması gereken önlemleri imparatora anlatmıştır. Söz konusu raporda özellikle Hun'lar ile ilgili misâller çok çarpıcıdır.

⁶³ Bkz. Liu, I, s. 406, 407.

⁶⁴ HTS 215A, s. 6047 : "...Kapgan, Hung-lu-ch'ing unvanlı resmî vazifeli memur (hsing-jen) Ts'ang Ssu-yen'i öldürdü".

⁶⁵ Bu olayın kesin tarihi sadece HTS 4, s. 107'de bulunmakta olup, diğer kaynaklarca zikredilmemektedir.

tasarlamışlardı. Bundan sonra T'ang Hsiou-ching, sınırları koruma kumandanı olarak, bu mevzilere yerleşti⁶⁶.

708 yılının 11. ayında batıdan da bazı Gök-Türk birliklerinin Çin'e girdiğini görmekteyiz. Bu esnada batıdaki Gök-Türkler'e gönderilen Feng Chia-ping adlı kişi de öldürüldü. Aslında Türgişler'e gönderilmiş bu şahsın da casus olma ihtimali kuvvetlidir⁶⁷. Diğer taraftan An-hsi askerî valisi Çinli kumandanı Niou Shih-chiang ile Türgişler, Hou-shao kalesinde savaştılar, mağlup olan Çinli vali öldürüldü⁶⁸.

Gök-Türk devletine karşı isyan hareketine kalkışan boylardan Çikler'in Kem-İrtiş arasında, Az'ların Issık gölünün batısında 709 yılında itaat altına alındığı Bilge Kagan kitabesinden anlaşılmaktadır⁶⁹. Bu sırada Gök-Türk ordusunu Bilge Şad idare etmişti.

Aynı sıralarda Çin'in imparator değişikliğine sahne olduğunu görüyoruz. Chung Tsung ölünce, Juei Tsung onun yerine tahta geçti. Bu imparatorun tahta geçişinin ilk yılında Kapgan, tekrar Çin'e elçi göndererek evlilik yoluyla müttefik olmak istedi (711 başları). Fakat, bu defa bir Çin prensesini hatun olarak almak istiyordu. Kapgan'ın teklifi Çin sarayında müzakere edildi. Neticede Sung bölgesi prensi Ch'eng-ch'i'nin kızına Chin-shan (Altın dağı-Altay dağları) prensesi unvanı verilerek Gök-Türklerle gönderilmesine karar verildi. Evlilik teklifinin kabul edilmesinden memnun olan Kapgan, oğullarından Yang-wo-chih Tegini ikâmet etmek üzere Çin sarayına gönderdi. Bu Tegin Çin sarayına vardığında kendisine yüksek generallik rütbelerinden biri tevcih edildi⁷⁰. Artık Çin'e karşı yumuşak bir politika izlemeye başladığını gördüğümüz Kapgan'ın Çin'e karşı aldığı bu tavır değişikliğinin sebebi hiç şüphesiz aşağıda bahsedeceğimiz üzere ülkesinde sık sık isyanların çıkması idi.

"Altay Dağı (Chin-shan)" prensesinin Gök-Türk ülkesine gönderilme işinde refakatçi olarak Ho Feng-yao tayin edildi. Gelini götüren heyet, Gök-Türk topraklarına girdiğinde Kapgan da onları karşılamak için bir el-

⁶⁶ T'ang Hsiou-ching'in gönderilişi ve sınırlara yerleştirilmesi sadece *HTS*'de kayıtlıdır. *CTS*'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

⁶⁷ Bu saldırı ve diğer ilgili hadiseler yalnız *HTS* 4, s. 110'da zikredilmiştir. Öteki kaynakların hiç birinde malumat yoktur.

⁶⁸ *HTS*, gös. yer.

⁶⁹ Doğru, st. 26; ayrıca bkz. Kafesoğlu, 112.

⁷⁰ Generallik unvanının Çincesi, Hsia-wei-yüan-wai-ta-chiang-chündür. *HTS* 215A'daki Kapgan'ın biyografisinde rehine olarak gönderildiği zikredilmiştir.

çilik heyeti göndermişti. İki heyet yolda karşılaştıklarında, Gök-Türk heyetinin başkanı, Ho Feng-yao'ya prensesin T'ang hanedanına mensup olmasından dolayı kızdı. Daha sonra Ho Feng-yao ve yanındakiler, Kapgan'ın bulunduğu yere ulaştılar. Kapgan'ın bulunduğu Gök-Türk merkezine ulaştılar. Hediyelerin çok sayıda oluşumu, elçilerin iyi reverans yapışlarını gören Kapgan, prensesin gerçek olmayışına yani T'ang hanedanına mensup olmayışına aldırmadı. Üstelik Çin ile iyi münasebet tesis etmeyi de kabul etti⁷¹. Aslında Kapgan'ın yumuşamasının en büyük sebebi hiç şüphesiz o sırada da Bayırku ve Türgiş isyanlarının çıkması, dolayısıyla devletin içerde çok zor durumda kalmış olması idi⁷².

Bu sıralarda Sung Ch'üan, T'ang Hsiou-ching gibi bir kaç Çinli general, aslen Moğol boylarından olup, Gök-Türklere tâbi Hsi'ler ile Ling-hsing'de savaşırken esir düştüler (710 sonları). Daha sonraları Hsi'ler tarafından Gök-Türklere teslim edilen bu generaller öldürüldü. Bundan sonra bölgenin Sınır Muhafızlığı Kumandanlığı görevi Kuo Yüan-chen'a verildi. Kısa süre sonra Jui Tsung'un tahttan uzaklaştırılıp, yerine Hsüan Tsung'un gelmesiyle yine Çin'de imparatorluk değişikliği olmuştu. Bu imparator tahta geçer geçmez daha evvel Gök-Türklere yapılmış olan evlilik ittifakı Çin'e karşı eski atak ve üstün durumu devam etmeyen Kapgan, 710 yılındaki isyanlarla meşgul oluyordu. Bu isyanlardan Orhun Abidelerinde açıkça bahsedilmektedir. 710 yılında isyan eden Kırgız'lar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordu tarafından Kögmen dağlarının kuzeyinde Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler⁷³. Aynı yıl Tola ırmağı civarında yaşayan Bayırku'lar, Türgi-yargın gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı⁷⁴. 711 yılında Türgiş'ler isyan edince, Orhun Yazıtlarının ifadesiyle üzerlerine yüründü ve yenildiler, reisleri So-ko öldürüldü⁷⁵. Arkasından Bars Beğ, Türgiş Kaganı tayin edilerek, Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi, sonra Semerkand'a sefer tertip edildi⁷⁶. 713 yılında Karluk'lar, Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi neticesinde Tamug Iduk-baş (Tamır ırmağı'nın doğduğu yer)'ta mağlup edildiler. Muharebede yenilen Karluk'lar kaçarak Çin'e sığındılar⁷⁷.

⁷¹ Bu konu hakkındaki bilgiler yani prensesin gönderilmesi sadece *HTS* 123'te bulunan Ho Feng-yao'nun biyografisinde bulunmaktadır.

⁷² Bkz. Kafesoğlu, s. 114.

⁷³ Kül Tegin, doğu, 35-36; Bilge, doğu, 26-27; ayrıca bkz. Giraud, s. 175.

⁷⁴ Kül Tegin, doğu, 34; Liu, I, s. 169.

⁷⁵ Bilge, doğu, 28; Kül Tegin, doğu, 37-38.

⁷⁶ Bilge, doğu, 39.

⁷⁷ Kafesoğlu, aynı yer.

714 yılı 2. ayda⁷⁸ İnel (İ-nie) Kagan, T'ong-ê (Tonra) Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi, süvarileriyle beraber Pei-t'ing (Beşbalık'ın kuzeyi)'a saldırdılar. Kuşatma sırasında kalenin yakınına tek başına sokulan T'ong-ê Tegin öldürüldü. Bu başarısız hadise üzerine Huo-pa İlteber geri dönmeye cesaret edemedi. Yanına karısı ve oğullarını alıp, Çin'e gitti ve teslim oldu. Bundan çok memnun olan Çin imparatoru, İltebere "Sol Muhafızları Büyük generalliği" ile Yen-shan bölgesi prensliği, karısına da Altay Dağı (chin -shan) prensesi unvanı verildi. Diğer taraftan kendilerine, 10 tane kadın köle, 10 at ve 5 bin top ipek vb. hediyeler sunulmuştu⁷⁹. Aynı yılın üçüncü ayında Chi-hsi bölgesi vergi memuru A-shih-na-hsien, Türgiş'lere saldırıp, reisleri Tou-tan'ı ele geçirdi⁸⁰.

Kapgan tarafından T'ang hanedanının merkezine ikamet etmek için gönderilmiş olan Yang-wo-chih Tegin, Çin'de öldü⁸¹. Çin imparatoru bir ferman yayınlarak, hanedana akraba ailelerden en az üç kişinin, ölen teginin ailesini ziyaret edip, taziyetlerini sunmalarını emretti. Ölümünden sonra ailesinin iyi davranışlara mazhar olması, aslında onun Çin'de bulunduğu sırada bir lehine gibi değil, aksine gayet itibarlı şekilde yaşadığını göstermektedir.

Gök-Türk kaganı Kapgan, tekrar Çin'e elçi gönderip evlilik yolu ile akrabalık teklifinde bulundu ise de imparator kabul edip, etmediğini bildirmede. Diğer taraftan Çin yıllıklarının ifadesi ile "onun olağanüstü başarılarından korkan" Moğol kabileleri Ch'i-tan ve Hsi'ler de Gök-Türk yüksek hakimiyetini tanıyıp, Kapgan'a bağlandılar⁸². Kaynakların ifadesine göre Gök-Türk ordusunun sayısı dışında bütün gailelere rağmen 400 bin kişiyi bulmuştu. Bir başka deyişle bu kadar yay çekene sahipti. Fakat, Kapgan'ın halkını çok sert idare etmek gibi büyük bir hatası vardı. Zaten çok yaşlanmıştı. İşte bu sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Boylar arasındaki huzursuzluk gittikçe arttı. 10 kabile (on-ok)nin Sol Tu-lu'larının beş çoru, Sağ kanad beş Nu-shih-pi'lerin beş erkini hep beraber Çin'e müttefik olmak için teklifte bulundular. Karluk'lar gibi diğer

⁷⁸ Kesin tarih için bkz. Chang Jen-t'ang, s. 165-166.

⁷⁹ CTS 194A, s. 5172; HTS 215A, s. 6048.

⁸⁰ Bu bilgi sadece HTS 5, s. 123'de kayıtlıdır: 3. ayda Chi-hsi vergi memuru A-shih-na-hsien, batı Gök-Türk (Türgiş), Tou-tan'ı ele geçirdi.

⁸¹ Teginin Çin'de ölümünden CTS'de bahsedilmez iken HTS'de zikredilmiştir.

⁸² Aslında bu konuda HTS biraz farklı bahsetmektedir; 215A (s. 6048): "...Kapgan, Ch'i-tan ve Hsi'leri sert bir şekilde itaat altına aldı..."

bir kaç Türk boyu da Çin'e vassal olmak için başvurular(715 4. ay). Çinliler bu tekliflerin hepsini kabul etti. Ancak, kendileri için çok önemli stratejik mevkiilerde Gök-Türk ülkesi sınırları içerisinde oturmalarını istedi⁸³. T'ang imparatoru böylece Gök-Türk devletini içerden daha iyi yıpratılma fırsatını elde edebilecekti. Ortaya çıkan yeni durum karşısında İmparator Hsüan Tsung, bazı yeni tedbirler de aldı; Çin'e yeni bağlanan kabileleri daha iyi pasifize edebilmek için teşkilatlarını yeniden düzenledi.

Bu hadiseler üzerine Kapgan, Karluk ve diğer boylara defalarca saldırdı. Çin imparatoru da buna karşı bütün vali ve kumandanlarına iki koldan isyancı Türk boylarını desteklemelerini emretti. Bu arada tedip edilen boylar arasına Az'lar ve İzgil'ler de katıldı(715)⁸⁴. Aynı yılın baharında Kapgan'ın Dokuz-oğuz seferi sırasında yenilen Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı⁸⁵.

Ardı arkası kesilmeyen isyanlar neticesinde Gök-Türk devletinin gücü oldukça zayıfladı. Bu durum Gök-Türk tabiiyetinde olan yabancı kavimlere de tesir etti. T'u-yü-hun'lar, Kao-li (Kore)'lerin bir kolu olup, aynı zamanda Kapgan'ın damadı Kao Wen-chien vb. bir çok Gök-Türk vassalı gidip, Çin'e bağlandı⁸⁶. Çin'e sığınanların hepsine özel yüksek Çin unvanları tevcih edilip, generallikler ve düklükler verildi⁸⁷. Gök-Türklerden kopanlar bununla da kalmadı. Kapgan'ın damadı A-shih-tê-hu-lu aniden Çin'e gitti ve T'ang hanedanlığına tâbi oldu⁸⁸. Gök-Türk hükümdarı ise ülkesinde çıkan isyanları bastırmaya devam ediyordu. Reisleri A-pu-ssu olan Dokuz Kabile (dokuz ok)ye saldıran Kapgan, onlarla Chi-pei'de savaştı. Dokuz kabile yenildi, insanların çoğu öldü. Dokuz kabile grubuna dahil mağlup, Ssu-chieh (izgil) ve diğer bazı boylar da Çin'e bağlandılar. Çin İmparatoru bunların reislerinin hepsine idarî unvanlar verdi. Bunun gayesi Kapgan'ın himayesinde bağımsız olmayan Türk boylarına, bu şekilde artık bağımsız olduklarını hissettirmek idi. Ancak, yine de kuzey sınırlarında bir sürü yeni önlemler alarak, herhangi bir Gök-Türk saldırısına karşı teyakkuz halinde olmalarını emretti.

⁸³ HTS 215A (s. 6048); CTS 194A (s. 5173).

⁸⁴ Kül Tegin, kuzey, 3,4.

⁸⁵ Kafesoğlu, s. 115.

⁸⁶ CTS gös. yer.; HTS, gös. yer.

⁸⁷ Bu bilgi sadece CTS'de kayıtlıdır (bkz. gös. yer); HTS'de bulunmamaktadır.

⁸⁸ İmparatorun Gök-Türklerle karşı diğer boylara tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız HTS 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

Çin imparatoru Hsüan Tsung, Kapgan Kagan'ı tamamen ortadan kaldırmak, ya da eline geçirmek istiyordu. Bu maksatla Gök-Türk ülkesinde üç ayrı bölgede bulunan ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Çin ile daha önce müttefik olan, üstelik çeşitli Çin unvanları da alan Türk boylarının reislerine yeniden unvan ve hediyeler sunuldu. Bu suretle yeniden taltif edilerek, Kapgan'a saldırmak için tahrik ediliyorlardı⁸⁹. Böylece Kapgan'a karşı ihanet cephesi tekrar harekete geçmişti. Çin müttefiki Bayırkular isyan edince, Kapgan üzerlerine yürüdü. Tola ırmağı kenarında yapılan savaşta Bayırkular çok ağır bir bozguna uğradılar. Ancak, Kapgan zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde çok az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisi Chie-chih-lüe'nin⁹⁰ ani hücumuna uğrayarak öldürüldü. Her iki yıllıktaki ifadeden anlaşıldığına göre casus olan Çinli Ho Ling-ch'üan, o sırada Bayırkular'ın yanında bulunuyordu. Bu şahıs Kapgan'ın kesik başını alıp, Çin başkentine götürdü(716 6. ay).

24 yıl süren parlak zaferlerle dolu bir kaganlık dönemini çok hazin bir sonla kapayan Kapgan'ın yerine kendisinin daha evvel "Küçük Kagan" olarak tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutlug'un küçük oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak, onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı; sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kagan olarak tahta geçirdi.

⁸⁹ Çin İmparatorunun Gök-Türklere karşı diğer Türk boylarına tekrar unvan ve hediyeler sunması yalnız *HTS* 215A, s. 6049'da zikredilmiştir.

⁹⁰ Bu reisin ismi sadece *CTS* 194A, s. 5173'de bulunmaktadır.